

KAKVE PROMJENE ŽELIMO?

Pregled trenutnog stanja i smjernice za djelovanje institucija i civilnog društva u oblasti ravnopravnosti spolova, suzbijanja diskriminacije i krivičnih djela počinjenih iz mržnje u Bosni i Hercegovini

SARAJEVSKI OTVORENI CENTAR
www.soc.ba

Autor: Saša Gavrić

Sarajevo, oktobar 2015.

ISSN: 2303-6079

Sadržaj

Uvod	2
1. RAVNOPRAVNOSTI SPOLOVA	4
1.1 Ustav	4
1.2 Zakonodavstvo i javne politike	4
1.3 Politička participacija i donošenja odluka	7
1.4 Nasilje nad ženama i nasilje u porodici	9
1.5 Porodijsko i roditeljsko odsustvo	11
1.6 Diskriminacija na osnovu spola	12
2. SUZBIJANJE DISKRIMINACIJE	13
2.1 Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine	13
2.2 Antidiskriminaciono zakonodavstvo i praksa	15
3. KRIVIČNA DJELA POČINJENA IZ MRŽNJE	17
4. OSVRT – BESPLATNA PRAVNA POMOĆ	19

 HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
BOSNA I
HERCEGOVINA

 SARAJEVSKI
OTVORENI
CENTAR

UVOD

Bosna i Hercegovina se u mnogim pitanjima, pa i kada je riječ o ljudskim pravima i vladavini prava, razlikuje od većine država u okruženju i Evropi. Iako dejtonski Ustav u sebi sadrži najvažnije međunarodne dokumente za zaštitu i promociju ljudskih prava i sloboda, na čelu sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i slobodama, stanje na terenu je daleko od idealnog.¹

Mogu se istaći tri ključna problema kada uopšteno govorimo o stanju ljudskih prava:

- Primjenu međunarodnih standarda u oblasti ljudskih prava i sloboda otežava asimetrično i višeslojno federalno uređenje. Asimetrično uređenje, kada govorimo o odnosu Republike Srpske, Federacije BiH i Brčko distrikta, ali višeslojni federalizam u samoj Federaciji otežava provedbu međunarodnih standarda. U mnogim oblastima, kao što su finansiranje sigurnih kuća za žrtve porodičnog nasilja ili isplata porodijskih davanja, asimetrična rješenja između entiteta, ali podijeljenost u Federaciji, rezultiraju neravnopravnim položajem građana/ki, a u nekim slučajevima i diskriminacijom te potpunim izostajanjem određenih prava. Tako npr. sistem besplatne pravne pomoći ni na koji način nije usklađen, već različite federalne jedinice na različit način uređuju ovo pitanje. I dalje veliki broj ključnih nadležnosti ostaje na nivou RS-a tj. kantona u FBiH, bez spremnosti da se pronađu zajednička rješenja ili čak da dođe do prenošenja nadležnosti.
- Bosna i Hercegovina pitanjima ljudskih prava ne pristupa sveobuhvatno i strateški, već ad hoc. U proteklih 20 godina BiH nije došla do kompromisa koji bi rezultirao sveobuhvatnim mapiranjem potreba i problema i donošenjem javnih politika. Pitanja ljudskih prava do sada se tretiraju reaktivno i bez jasnih ciljeva, a prioritet postaju ona pitanja koja imaju najveću podršku političkih stranaka i/ili međunarodne zajednice, bez jasnog ispitivanja konkretnih potreba.
- Ljudska prava ne predstavljaju prioritet djelovanja političkih elita. Ni jedna politička stranka u BiH nema politiku ili program kojim se detaljno elaborira pitanje ljudskih prava. Većina stranaka pitanje ljudskih prava uopšte ne tematizuje, a one koje to čine, onda to rade površno i na nivou opštih principa, bez jasne vizije kako unaprijediti ovo pitanje. One stranke koje se bave pitanjem ljudskih prava, svoje stavove zasnivaju na tradicionalnim vrijednostima (npr. jačanje porodice, usklađivanje majčinstva i posla). U političkom životu prisutne su konstantne blokade, koje onemogućavaju da se određena pitanja sistemski i na državnom, tj. okvirnom, nivou riješe (ili barem na nivou FBiH, kada govorimo o blokadama unutar same Federacije).

Iz toga se mogu zaključiti četiri generalne preporuke:

1. **Bosna i Hercegovina treba izraditi i usvojiti višegodišnji Nacionalni akcioni plan/program za zaštitu i promociju ljudskih prava.² Kroz interresornu grupu (sa predstavnicima/ama parlamenata i vlada sa državnog i entitetskog nivoa, ali i organizacija civilnog društva) i intenzivne javne konsultacije treba odrediti prioritete za narednih nekoliko godina, koji će se provoditi na različitim nivoima vlasti. Među prioritetnim oblastima svakako se moraju naći pitanja ravnopravnosti spolova, suzbijanja diskriminacije i suzbijanje krivičnih djela počinjenih iz mržnje.**

¹ Aktuelni pregled stanja ljudskih prava možete pronaći u Alternativnom izvještaju o napretku 2015, koji treću godinu za redom objavljuje Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH. Posjetite www.eu-monitoring.ba

² Obaveza usvajanja ovakvog jednog dokumenta proizilazi iz UN-ove Bečke deklaracije iz 1994. godine, kada su sve države bile pozvane da pitanju ljudskih prava pristupe strateški i da na opšti i okvirni način ovo pitanje urede. BiH je u okviru prošlogodišnjeg UN-ovog Univerzalnog periodičnog pregleda o stanju ljudskih prava u BiH (UPR) dobila niz preporuka da treba izraditi i provoditi ovakav dokument.

2. Zaštita i promocija ljudskih prava ne smije trpjeti zbog etnopolitičkih i stranačkih blokada, nego se treba osigurati široka podrška reformama koje imaju za cilj da unaprijede prava manjina i deprivilegovanih grupa i pojedinaca/ki. Naročito u predstojećim reformama, u okviru EU Reformske agende, bosanskohercegovačke elite trebaju pažljivo razmatrati i pitanja ljudskih prava.
3. Političke stranke trebaju izraditi i usvojiti unutrašnje politike/programe za zaštitu i promociju ljudskih prava, prepoznajući značaj ovog pitanja te predlažući konkretna rješenja, zakone i politike.
4. Ostvarivanje ljudskih prava velikim dijelom ovisi od pristupa pravdi. Sistem besplatne pravne pomoći potrebno je urediti sistemski, principijelno i okvirno kroz državni zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, a službe za besplatnu pravnu pomoć treba učiniti dostupnim u svim opštinama i gradovima u BiH.

Ove uopštene napomene su od značaja, kako bismo razumjeli okvir za unapređenje ravnopravnosti spolova, suzbijanje diskriminacije i borbu protiv krivičnih djela počinjenih iz mržnje, što je u fokusu ove studije. Bez generalnog opredjeljenja za unapređenje ljudskih prava nije moguće osigurati napredak i u pojedinačnim, tematskim oblastima.

Dokument koji je pred vama daje uvid u stanje u ove tri oblasti, predstavljajući zakonodavni i javnopolitički okvir, primjenu istog, te preporuke za unapređenje. Neke od njih su na opštem, principijelnom nivou, dok druge preporuke tematizuju konkretna pitanja i daju precizne upute za izmjenu zakonodavstva, javnopolitičkog okvira ili institucionalne prakse. Nadamo se da će ovaj dokument biti od koristi svim akterima/kama civilnog društva i međunarodne zajednice, a posebno institucijama u Bosni i Hercegovini.

Sarajevo, septembar 2015.

1. RAVNOPRAVNOSTI SPOLOVA³

1.1 USTAV

Ravnopravnost spolova je jedno od centralnih pitanja demokratskog uređenja svakog političkog sistema. BiH u svome Ustavu (član II, stav 4) zabranjuje diskriminaciju na osnovu spola. U Aneksu I Ustava garantuje se primjena međunarodnih konvencija, među njima i Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), i dalje centralnog međunarodnog dokumenta koji se tiče prava žena. Nažalost, za razliku od mnogih drugih država,⁴ Ustav Bosne i Hercegovine pitanje ravnopravnosti spolova ne definiše kao temeljnu vrijednost ustavnog poretka. Ustav, takođe, ne predviđa poduzimanja afirmativnih mjera za postizanje ravnopravnosti u sferama javnog, političkog i privatnog života. Može se generalno zaključiti da Ustav BiH nije rodno osjetljiv.⁵

Preporuke:

5. Kroz predlaganje i usvajanje amandmana na Ustav BiH ravnopravnost spolova se treba definisati kao temeljna vrijednost ustavnog poretka.⁶
6. Kroz predlaganje i usvajanje amandmana, Ustav BiH se treba učiniti rodno osjetljiv.

1.2 ZAKONODAVSTVO I JAVNE POLITIKE

Bosna i Hercegovina je jedna od prvih država Zapadnog Balkanu koja je usvojila Zakon o ravnopravnosti spolova BiH (ZoRS)⁷. Nakon usvajanja 2003. godine, zakon je doživio jednu izmjenu, a 2010. je usvojena prečišćena verzija zakona.⁸ Iz zakona proizilazi garancija ravnopravnosti spolova i jednakih mogućnosti u svima oblastima života.

Zakon o ravnopravnosti spolova BiH – a) zabranjuje diskriminaciju (direktnu i indirektnu) te prepoznaje posebne oblike diskriminacije (uznemiravanje, seksualno uznemiravanje, poticanje na diskriminaciju)⁹; b) zabranjuje nasilje na osnovu spola (uključujući nasilje u porodici); c) garantuje jednake mogućnosti u obrazovanju, zapošljavanju i radu, pristupu socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, sportu, kulturi, medijima i svim drugim oblastima života.

Analizom zakona može se zaključiti da on postavlja dobre temelje za ravnopravnost spolova. Ipak, primjena u praksi je ograničena jer drugi zakoni nisu usklađeni sa Zakonom o ravnopravnosti spolova, te su žene i dalje u neravnopravnom položaju u bosanskohercegovačkom društvu.¹⁰

Jedan od centralnih problem predstavlja činjenica da se kroz budžet BiH ne izdvajaju sredstva za programe Agencije za ravnopravnost spolova, što onemogućava veliki broj aktivnosti ove centralne institucije, a samim tim i značajnije unapređenje ravnopravnosti spolova u svim oblastima javnog i privatnog života.

³ Opšti pregled stanja ljudskih prava žena mogu se pronaći u godišnjim izvještajima za 2013. i 2014. godinu, koje je izradio Sarajevski otvoreni centar, a objavljivao u saradnji sa drugim partnerskim organizacijama: <http://soc.ba/godisnji-izvjestaj-o-stanju-ljudskih-prava-zena-u-bosni-i-hercegovini-u-2014-godini/> <http://soc.ba/godisnji-izvjestaj-o-stanju-prava-zena-u-bosni-i-hercegovini-tokom-2013-godine/>

⁴ Vidi npr: <http://worldpolicyforum.org/policies/does-the-constitution-take-at-least-one-approach-to-gender-equality>

⁵ U BiH postoji inicijativa organizacija civilnog društva (Građanke za ustavne reforme), koja je svojim analizama ukazala na ove probleme. Saznajte više na: <https://gradjankezaustavnepromjene.wordpress.com/>

⁶ CEDAW komitet je Bosnu i Hercegovinu pozvao da u okviru predstojećih ustavnih reformi ustavom odredi principe ravnopravnosti spolova, te da ovu oblast tako uredi vrhovnim dokumentom države, a ne samo Zakonom o ravnopravnosti spolova BiH.

⁷ Jedini komentar na Zakon o ravnopravnosti spolova BiH dostupan je na: http://www.hcabl.org/wp-content/uploads/2011/06/komentar-prelom_web.pdf

⁸ Prečišćena verzija zakona dostupna je na: <http://arsbih.gov.ba/?project=zakon-o-ravnopravnosti-spolova-u-bih>

⁹ Suzbijanje diskriminacije na osnovu spola nažalost nije nikada stvarno zaživjelo. Iako je diskriminacija na osnovu spola sveprisutna zabrinjava činjenica da su Agencija za ravnopravnost spolova i gender centri u period od 2011. do 2014. Svega u 11 slučajeva ispitivali kršenje Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH (u skladu sa Jedinstvenim pravilima za ispitivanje kršenja odredbi ZORS u BiH). Ovaj mehanizam zbog toga treba preispitati, naročito u kontekstu usvajanja zakona o zabrani diskriminacije, na osnovu kojeg Institucija ombudsmana za ljudska prava BiH ima posebnu ulogu u suzbijanju diskriminacije na svim osnovama, pa i na osnovu spola i roda.

¹⁰ Dobar pregled o stanju ravnopravnosti spolova pruža nam Izvještaj o napretku u provođenju Pekinške deklaracije: <http://arsbih.gov.ba/project/izvjestaj-pekings-20/>

Preporuka:

7. Kroz izmjene i dopune, ili usvajanje novog zakonskog teksta, Zakon o ravnopravnosti spolova BiH se treba uskladiti sa pravnom stečevinom Evropske unije.

Zakonom o ravnopravnosti spolova BiH predviđeno je postojanje institucionalnih mehanizama za ravnopravnost spolova.

Ključni institucionalni mehanizmi za ravnopravnost spolova su državna Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine (ARS BiH) i entitetska tijela: Gender Centar Federacije BiH i Gender centar - Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske (u daljem tekstu Gender centar RS). Ovi mehanizmi su preuzeli aktivnu ulogu u davanju mišljenja na akte vlada o njihovoj usklađenosti sa Zakonom o ravnopravnosti spolova BiH, te predlaganju posebnih politika kojima se nastoji uticati na poboljšanje položaja žena i muškaraca u bh. društvu. Zabrinjava činjenica da postojeći mehanizmi imaju mali broj uposlenih. Tako npr. ARS BiH ima samo 6 stalno uposlenih, što značajno ograničava mogućnosti djelovanja.

Na nivou izvršne vlasti kantona nisu uspostavljena stalna radna tijela koja će se baviti pitanjem ravnopravnosti spolova. Uzimajući u obzir da upravo kantoni imaju nadležnost za zapošljavanje, obrazovanje i zdravstvo, oblasti koje su ključne za ravnopravnosti spolova, zabrinjava da ne postoji niti osoba niti tijelo koje prikuplja i istražuje podatke, predlaže mjere i stara se za provedbu istih, s ciljem poboljšanja života žena i muškaraca. Bavljenje ravnopravnošću spolova u kantonima je tako prepušteno komisijama za ravnopravnost spolova skupština/parlamenta kantona, koje, s druge strane, često nikad i ne zasjedaju (o čemu će biti riječi dalje u tekstu).

Na nivou zakonodavne vlasti osnovane su parlamentarne komisije/odbori za ravnopravnost spolova/jednake mogućnosti na državnom, entitetskom i kantonalnom nivou. Da se primijetiti različit nivo aktivnosti ovih komisija/odbora. Tako, npr. u pojedinim kantonalnim skupštinama komisije za ravnopravnost spolova sastaju se samo jednom godišnje dok komisija za ravnopravnost spolova u Domu naroda Parlamenta FBiH nije uopšte ni formirana nakon opštih izbora 2014. godine. Dobar primjer iz prakse jeste Komisija za ostvarivanje ravnopravnost spolova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, koja redovno održava komunikaciju sa organizacijama civilnog društva te redovno predlaže konkretne prijedloge vezane za unapređenje položaja žena i muškaraca u našem društvu. Djelovanjem komisije došlo je do usvajanja obaveze korištenja rodno senzitivnog jezika u radu bosanskohercegovačkog parlamenta te povećanja gender kvota za izborne liste kroz izmjenu Izbornog zakona. Obje inicijative krenule su iz Komisije za ostvarivanje ravnopravnosti spolova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, što je rijetkost u parlamentarnoj praksi, imajući na umu da većinu inicijativa podnose vlade, klubovi stranaka ili sami/e parlamentarci/ke.

Preporuke:

8. Svi nivoi vlasti trebaju jačati postojeće institucionalne mehanizme za ravnopravnost spolova, fokusirajući se na ljudske kapacitete i finansiranje programa ovih mehanizama.
9. Vlade kantona ali i opštinske i gradske uprave trebaju uspostaviti i jačati stalni institucionalni mehanizam za ravnopravnost spolova, kroz imenovanje koordinatora/ica ili koordinacionih odbora za ravnopravnost spolova u izvršnoj vlasti.
10. Neophodno je jačati saradnju između organizacija civilnog društva i institucionalnih mehanizama za ravnopravnost spolova na svim nivoima vlasti.

Kako bi se ostvarili ciljevi ravnopravnosti spolova, koji su utvrđeni Zakonom o ravnopravnosti spolova BiH, 2006. godine usvojen je Gender akcioni plan (GAP). Ovim javnopolitičkim dokumentom je utvrđeni strateški pristup u ostvarivanju principa ravnopravnosti spolova

(gender mainstreaming) i osnaživanju žena u BiH u 15 oblasti javnog i privatnog života: evropske integracije u svjetlu ravnopravnosti spolova, saradnja i jačanje kapaciteta, makroekonomske i razvojne strategije, gender senzitivni budžeti, politički život i donošenje odluka, zapošljavanje i tržište rada, socijalna inkluzija, gender senzitivni mediji, cjeloživotno obrazovanje, zdravlje, prevencija i zaštita, nasilje u porodici, seksualno uznemiravanje, uznemiravanje i trgovina osobama, uloga muškaraca, usklađivanje profesionalnog i porodičnog života, gender i održivi okoliš te komunikacijske i informacijske tehnologije.

Drugi periodični Gender akcioni plan Bosne i Hercegovine za period 2013-2017. godine¹¹ usvojen je 2013. godine, oslanjajući se na Gender akcioni plan BiH 2006-2011. godine, državnu i entitetske strategije razvoja, Strategiju za ravnopravnost muškaraca i žena Evropske Unije i druge relevantne strateške dokumente Vijeća Evrope, Evropske unije i Ujedinjenih nacija. Ovaj strateški dokument i dalje sadrži sve pobrojane oblasti društvenog života, ali su utvrđene prioritete i transverzalne oblasti, kao i oblasti koje se odnose na jačanje sistema, mehanizama i instrumenata za postizanje ravnopravnosti spolova, te jačanje saradnje i partnerstva. Na taj način jasnije su definisane obaveze institucionalnih mehanizama za ravnopravnost spolova, te obaveze i odgovornosti resornih ministarstva i institucija u svakoj prioritetoj oblasti.

Gender akcioni plan Bosne i Hercegovine, za period 2013-2017. godine, sadrži tri strateška cilja u okviru kojih su definisane prioritete oblasti djelatnosti, odnosno programi i mjere koje su potrebne za ostvarivanje tog cilja: 1. Izrada, provođenje i praćenje programa mjera za unapređenje ravnopravnosti spolova u institucijama vlasti, po prioritetoj oblasti; 2. Izgradnja i jačanje sistema, mehanizama i instrumenata za postizanje ravnopravnosti spolova; 3. Uspostavljanje i jačanje saradnje i partnerstva. Ključni strateški cilj za ostvarivanje ravnopravnosti spolova i osnaživanje žena jeste strateški cilj 1, koji sadrži sljedeće prioritete oblasti: sprečavanje i suzbijanje nasilja po osnovu spola, uključujući nasilje u porodici i trgovinu ljudima, javni život i donošenje odluka, rad, zapošljavanje i pristup ekonomskim resursima, zdravlje, prevencija i zaštita i socijalna zaštita.

Može se zaključiti da Gender akcioni plan adresira ključne probleme žena i muškaraca u BiH i da predstavlja odličan primjer javnopolitičkog dokumenta kako zemlja može unaprijediti ravnopravnost spolova u društvu. Nažalost, provedba Gender akcionog plana 2013-2017. značajno kasni zbog činjenice da je RS tek nakon dvije godine imenovala člana/icu upravnog odbora za provedbu ovog javnopolitičkog dokumenta. Bez ovog formalnog imenovanja nije mogla započeti provedba konkretnih mjera.

I dok je na državnom nivou, pod koordinacijom Agencije za ravnopravnost spolova BiH, postignut značajan napredak, kada je riječ o vojnim, sudskim i sigurnosnim strukturama,¹² na nivou entiteta i kantona, od 2013. do 2015. godine, u potpunosti izostaje definisanje operativnih planova za provedbu Gender akcionog plana kojima bi se radilo na konkretnim mjerama za unapređenje položaja žena i ravnopravnosti spolova. Bez tih dokumenata nije moguće ni planirati konkretne mjere i konkretne budžetske obaveze, a samim tim ni raditi na poboljšanju prava žena i ravnopravnosti spolova.

Ni na lokalnom nivou (opštine i gradovi) nije postignut značajan napredak kada je riječ o ravnopravnosti spolova. Iako opštine i gradovi imaju obavezu da izrade i provode lokalne akcione planove (LGAP) za ravnopravnost spolova, svega nekoliko opština/gradova je to učinilo.¹³

¹¹ Gender akcioni plan 2013-2017. dostupan je na: <http://arsbih.gov.ba/project/gender-akcioni-plan-bih-2013-2017/>

¹² Saznajte više u izvještaju: <http://arsbih.gov.ba/project/izvjestaj-pekings-20/>

¹³ Pregled nekoliko lokalnih akcionih planova imate na sljedećem linku: <http://arsbih.gov.ba/oblasti/lokalni-akcioni-planovi/>

Istraživanje¹⁴ kojim je obuhvaćeno više od 50% bosanskohercegovačkih opština i gradova pokazalo je da gotovo nema opština/gradova koji shvataju svoju nadležnost, pa tako i ne poduzimaju bilo kakve mjere. Ne provode se istraživanja i javne rasprave, ne određuju se lokalni prioriteti niti se pitanja ravnopravnosti spolova i specifičnih potreba žena uzimaju u obzir pri planiranju i provedbi programa i budžeta.

Preporuke:

11. Država, entiteti i kantoni moraju ozbiljno raditi na provedbi Gender akcionog plana. Hitno treba pristupiti izradi, usvajanju i provedbi operativnih planova na nivou entiteta i kantona, te potrebna finansijska sredstva na godišnjem nivou planirati.
12. Organizacije civilnog društva trebaju uspostaviti nezavisni monitoring mehanizam koji će pratiti i izvještavati o provedbi Gender akcionog plana, ne bi li se na taj način izvršio pritisak na vlade da podrže provedbu ovog ključnog dokumenta.
13. Opštine i gradovi trebaju izraditi i početi provoditi višegodišnje lokalne akcione planove, te o rezultatima provedbe istih trebaju izvjestiti entitetske gender centre i Agenciju za ravnopravnost spolova BiH. U procesu izrade i provedbe od centralnog značaja je saradnja sa lokalnim organizacijama civilnog društva.

Implementaciji GAP-a BiH, doprinijela je uspostava Finansijskog mehanizma za implementaciju Gender akcionog plana BiH (FIGAP), za period 2009-2014. Godina. Budući da je FIGAP instrument koji finansira provođenje GAP-a, zabrinjava izostajanje finansijske podrške države, entiteta i kantona, tako da ovaj mehanizam skoro u potpunosti zavisi od podrške i sredstava međunarodnih razvojnih agencija.

Preporuka:

14. Država, entiteti i kantoni moraju ozbiljno raditi na provedbi Gender akcionog plana kroz uspostavljanje i finansiranje Finansijskog mehanizma za implementaciju Gender akcionog plana za period 2015-2018.

1.3 POLITIČKA PARTICIPACIJA I DONOŠENJE ODLUKA

Član 20. Zakona o ravnopravnosti spolova BiH u svom prvom stavu govori o obavezi (zakonodavne, izvršne i sudske) vlasti u svim oblicima (zakonodavna, izvršna i sudska) i na svim nivoima vlasti u BiH, da osiguraju i promovišu ravnopravnu zastupljenost spolova. Stav (2) istog člana utvrđuje da ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen najmanje u procentu od 40%, utvrđujući time jasan prag za definiranje ravnopravne zastupljenosti, odnosno podzastupljenosti. Donekle je nejasan stav (3) koji utvrđuje da se "diskriminacijom po osnovu spola smatra situacija kada ne postoji ravnopravna zastupljenost iz stava (2)" budući da su pojmovi ravnopravnosti i diskriminacije različiti i budući da niti jedan dokument ne bi definirao procentualnu podzastupljenost kao oblik diskriminacije.

Ovu odredbu iz Zakona o ravnopravnosti spolova BiH preuzeo je i Izborni zakon BiH. Iako je Izborni zakon definirao afirmativnu mjeru koja se odnosi na obavezne procenete (40%) učešća manje zastupljenog spola na kandidatskim listama, tradicionalna poimanja rodni uloga se u BiH manifestiraju kao prijetnja za veće učešće žena u procesima odlučivanja u političkim, društvenim i ekonomskim sferama života.

Žene su i dalje manje zastupljeni spol u zakonodavnoj vlasti na svim nivoima. Iako se na kandidatskim listama političkih partija na Opštim izborima 2014. godine pojavio, do sada, najveći broj kandidatkinja to ipak nije uticalo na povećanje broja žena na pozicijama donošenja odluka.

¹⁴ Istraživanje je dostupno na linku: <http://soc.ba/ravnopravnost-spolova-u-opstinamaopcinama-i-gradovima-u-bosni-i-hercegovini/>

U Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH, Predstavničkom domu Parlamenta FBiH i Narodnoj skupštini RS, žene čine oko 20% svih izabраниh zastupnika.¹⁵

Preporuke:

15. Kroz izmjene Izbornog zakona BiH treba jačati postojeće i uvesti nove afirmativne mjere koje će rezultirati minimalnom zastupljenošću oba spola, sa po min. 40% u zakonodavnim tijelima. Ukoliko je neophodno, treba razmotriti uvođenje modela "rezervisanih mjesta", kako bi se uklonila utemeljena podzastupljenost žena.
16. Neophodno je uvesti odredbu da svaka kandidatska lista ima jednak broj kandidata muškog i ženskog spola (tzv. zipper sistem) koji se na listi raspoređuju naizmjenično.
17. U okviru zakonodavnih tijela na nivou države, entiteta i kantona treba jačati osoblje i odbore/komisije za ravnopravnost spolova, kako bi parlamenti imali aktivniju ulogu u praćenju rada vlada, ali i predlaganju konkretnih mjera koje će doprinosti ravnopravnijem životu žena i muškaraca.

Žene su tradicionalno podzastupljene u vladama u BiH i niti jedna vlada u BiH od njih 14 (Vijeće ministara BiH, entitetske, kantonalne i vlada Brčko distrikta) do danas nije imenovana na način da je ispunjen cilj iz člana 20. Zakona o ravnopravnosti spolova BiH. U prethodna dva saziva (do 2014.) Vijeća ministara BiH nije imenovana niti jedna žena, dok u trenutnom sazivu djeluju samo dvije ministricе (od ukupno devet ministarstava). U saziv Vlade RS, nakon Opštih izbora 2014. godine, imenovana je premijerka i samo tri ministricе (od ukupno 16 ministarstava), dok u Vladi FBiH rade četiri ministricе (od 16). Situacija na kantonalnom nivou nije značajno bolja. Najradikalniji primjer nejednakosti predstavljaju vlade Zeničko-dobojskog i Hercegovačko-neretvanskog kantona, u kojima nije imenovana ni jedna ministrica.¹⁶

Analizom zakona koji određuju sastav vlada može se zaključiti da niti jedan od tih zakona ne definiše bilo koju posebnu mjeru za postizanje ravnopravne zastupljenosti žena i muškaraca u sastavu vlada.

Preporuka:

18. Odmah pristupiti izmjeni zakone o vladama, na državnom, entitetskom i kantonalnom nivou, koji će rezultirati uvođenjem afirmativnih mjera (kvota) za postizanje ravnopravne zastupljenosti žena i muškaraca u sastavu vlada, a u skladu sa članom 20. Zakona o ravnopravnosti spolova BiH.

Na nivou političkih stranaka pitanje ravnopravnosti spolova ne predstavlja prioritet. Ni jedna relevantna politička stranka nema predsjednicu. Ni jedna politička stranka nema politiku ili program o ravnopravnosti spolova.¹⁷

Preporuke:

19. Izmijeniti statute i druge stranačke dokumente koji će rezultirati uvođenjem afirmativnih mjera (kvota) za postizanje ravnopravne zastupljenosti žena i muškaraca u svim stranačkim tijelima.
20. Treba nastaviti sa programima koji rade na osnaživanju političarki, te uvesti edukaciju i za političare o ravnopravnosti spolova. Uloga muškaraca za ostvarivanje ravnopravnosti spolova je podjednako važna.

¹⁵ O političkoj participaciji žena saznajte više u izvještaju Ženske mreže BiH: <http://zenskamreza.ba/politicka-participacija-zena-u-bosni-i-hercegovini-analiza-ucesca-zena-na-stranackim-listama-i-konacnih-rezultata-opcih-izbora-2014/>

¹⁶ Pregled zastupljenosti žena u vladama nam nudi: <http://radiosarajevo.ba/novost/191127/izvjestajinfografika-gdje-su-zene-u-vlastima-i-kako-rijesiti-problem-podzastupljenosti>

¹⁷ Analiza programa političkih stranaka dostupna je na: <http://zenskamreza.ba/u-potrazi-za-izgubljenim-vremenom-prica-o-ravnopravnosti-spolova-kroz-prizmu-stranackih-dokumenata/>

21. Izraditi stranačke programe i/ili politike o ravnopravnosti spolova, kako bi članovi/ice ali glasači/ce bili upoznati sa stajalištem stranaka kada su u pitanju ravnopravnost spolova i prava žena.

Treba dodati i uvođenje afirmativnih mjera, u skladu sa Zakonom o ravnopravnosti spolova u BiH, u Zakon o finansiranju političkih partija. Ovim zakonom je predviđeno da se prilikom raspoređivanja sredstava parlamentarnih strankama dodatno raspoređuje 10% dostupnih sredstava onim strankama koje imaju izabrane članice/ove manje zastupljenog spola.

Nažalost, na neravnopravnost i diskriminaciju žena u političkom životu same političarke nisu značajno odgovorile, niti su poznati sudski postupci. Jedine borbe koje se vode su one unutar političkih stranaka.

1.4 NASILJE NAD ŽENAMA I NASILJE U PORODICI

Prema rezultatima istraživanja,¹⁸ koje je provela Agencija za ravnopravnost spolova BiH, skoro polovina ispitanih žena je nakon 15 godine doživjela barem jedan oblik nasilja. U godini koja je prethodila anketiranju, 11,9% žena u BiH je doživjelo neki oblik nasilja. Najčešći oblik nasilja je psihološki, s ukupnom učestalosti od 41,9% tokom života i 10,8% tokom prethodne godine. Drugi najčešći oblik nasilja je fizički, sa stopom učestalosti od 24,3% tokom života i 2,4% tokom prethodne godine. Seksualno nasilje tokom svog odraslog života doživjelo je 6% žena, dok je 1,3% žena bilo žrtva seksualnog nasilja tokom prethodne godine.

U cilju adekvatnog odgovora na ovaj problem, usvojeni su entitetski zakoni o zaštiti od nasilja u porodici i strategije na nivou države i entiteta. Državna Strategija prevencije i borbe protiv nasilja u porodici za BiH za period 2009-2011. godine obuhvatala je aktivnosti koje su realizovane na nivou države, te koordinaciju aktivnosti entitetskih strateških i akcionih planova, koji su uspješno provedeni. Na ovaj način je porastao javni interes i društveni angažman na prepoznavanju, sprečavanju i borbi protiv nasilja na ženama, što je dovelo do određenog ohrabrenja za žrtve da nasilje prijave nadležnim institucijama, te zatraže pomoć od subjekata zaštite i nevladinih organizacija koje se bave pitanjima nasilja u porodici i pružaju zaštitu i podršku. Međutim, prema nalazima Studije o rasprostranjenosti i karakteristikama nasilja na ženama u BiH, ženama često nedostaje jasna percepcija da su uopšte izložene nasilju i kao takve, žrtve, a da u pogledu zaštite imaju različita prava i mogućnosti da potraže podršku od odgovarajućih institucija i organizacija. S druge strane, blaga kaznena politika i dalje ukazuje na nekažnjivost za nasilje te društvenu i institucionalnu neosjetljivost na ovo pitanje. U tom smislu se može posmatrati i nepostojanje efikasnog mehanizma za nadoknadu štete žrtvama.

Bosna i Hercegovina je 2013. godine potpisala (Istanbulsku) Konvenciju Vijeća Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama u i nasilja u porodici. Ratifikacijom ove konvencije BiH je postala 6. zemlja članica Vijeća Evrope koja se obavezala na poduzimanje zakonodavnih i drugih mjera radi osiguranja pravnog, institucionalnog i organizacionog okvira za prevenciju nasilja nad ženama, zaštitu žrtava nasilja, te kažnjavanje počinitelja nasilja. U skladu sa tim Agencija za ravnopravnost spolova BiH razvila je Strategiju za provedbu Konvencije Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u BiH za period 2014-2018. godine, koja je usvojena u 2015. godini. Tako je BiH postala prva država u jugoistočnoj Evropi koja je započela proces provedbe Istanbulske konvencije.

¹⁸ Istraživanje je dostupno na: <http://arsbih.gov.ba/project/rasprostranjenost-i-karakteristike-nasilja-nad-zenama-u-bosni-i-hercegovini/>

Preporuke:

22. Na svim nivoima vlasti provoditi Strategiju za provedbu (Istanbulske) Konvencije Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u BiH za period 2014-2018. godine.
23. Uskladiti entitetsko i kantonalno zakonodavstvo sa odredbama iz Istanbulske konvencije.
24. Jačati ljudske resurse i razumijevanje ključnih aktera i ustanova (centri za socijalni rad, policija, tužilaštvo, sudstvo) o pitanjima nasilja u porodici.

I dalje zabrinjava pitanje finansiranja sigurnih kuća.¹⁹ I dok je u RS-u ovo pitanje centralno uređeno, finansiranje sigurnih kuća u FBiH je podijeljeno između entiteta i kantona. U realnosti sigurne kuće u oba entiteta u potpunosti ovise od međunarodnih donatora. Izostajanje međunarodna podrške moglo bi ugroziti cijeli sustav sigurnih kuća.

Preporuka:

25. U okviru provođenja Strategije za provedbu Konvencije Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u BiH za period 2014-2018. godine sistemski, održivo i pravično urediti finansiranje i funkcionisanje sigurnih kuća u cijeloj BiH.

Istraživanje²⁰ koje je rezultat praćenja krivičnih postupaka u oblasti rodno zasnovanog nasilja u Bosni i Hercegovini pokazalo je da su, i pored intenzivnog rada u proteklih 15 godina, potrebni dodatni naponi kako bi se aktivno suzbijalo nasilje u porodici i nasilje nad ženama. Kontinuirane obuke i stručno usavršavanje tužilaca/tužiteljica, sudija/sutkinja i službenih lica unutar organa za socijalno staranje treba pružiti solidnu osnovu za sistemski i senzibiliziran pristup slučajevima rodno zasnovanog nasilja. Kao prvi korak nužno je osigurati optimalan ambijent u kojem će se oštećene (maloljetne i punoljetne) osobe osjećati sigurno da prijave izvršeno nasilje, što se najprije postiže hitnim postupanjem nadležnih tužilaca, a po prijemu optužnice, i hitnim postupanjem nadležnih sudova, određivanjem odgovarajućih mjera zaštite i provođenjem dosljedne i efikasne kaznene politike.

S obzirom na nesmanjeni broj slučajeva nasilja, kaznenu politiku treba provoditi na način da krivičnopravne sankcije budu srazmjerne težini i okolnostima počinjenog krivičnog djela, pri čemu je neophodno pažljivo i detaljno obrazlaganje olakšavajućih okolnosti, uz opreznu procjenu oportuniteti blažeg kažnjavanja počinitelja, uzimajući u obzir specijalnu i generalnu prevenciju. Navedeno postupanje je naročito bitno u pogledu krivičnog djela nasilje u porodici gdje, načelno, treba izbjegavati uzimanje okolnosti očuvanja porodice i brige za djecu kao olakšavajuće okolnosti koja suviše često i neopravdano opredjeljuje sudove da blaže kazne počinitelja, što pokazuje velika stopa recidiva blaže kažnjenih počinitelja.

Nadležni centri za socijalni rad dužni su pružiti blagovremenu i profesionalnu pomoć u saniranju posljedica pretrpljenog nasilja i pružiti podršku u osnaživanju oštećenih kako prije, tako u toku i nakon okončanja krivičnog postupka. Šira podrška oštećenim treba biti osigurana kroz uspostavljanje specijaliziranih službi za pomoć ženama žrtvama nasilja, uključujući savjetovanje, smještaj u sigurne kuće, pravno savjetovanje i usluge socijalne zaštite.

¹⁹ O sigurnim kućama, kao i njihovom finansiranju, saznajte više na slijedećem linku: <http://soc.ba/sigurne-kuce-u-bosni-i-hercegovini/>

²⁰ Istraživanje proveli su udruženja Udružene žene iz Banja Luke i Centar za pravnu pomoć ženama iz Zenice, a dostupno je na linku: http://www.cenppz.org.ba/images/Monitoring_sudjenja_2014.pdf

1.5 PORODILJSKO I RODITELJSKO ODSUSTVO

Zaštita majke i materinstva jedna je od ključnih obaveza BiH kada su u pitanju međunarodni standardi ljudskih prava, a posebno jednaka prava i mogućnosti žena. Ona predstavlja temeljno ljudsko pravo, koje je zagarantirano svim ključnim univerzalnim dokumentima u oblasti ljudskih prava čija je BiH potpisnica, te je jedna od ključnih obaveza BiH kada su u pitanju međunarodni standardi ljudskih prava, a posebno jednaka prava i mogućnosti žena i muškaraca. Propuštanje osiguravanja nekog od prava iz oblasti zaštite majke i materinstva predstavlja diskriminaciju žena na osnovu spola koja je kao takva zabranjena svim međunarodnim dokumentima ali i Zakonom o zabrani diskriminacije BiH. Pored domaćeg zakonodavstva i brojni međunarodni dokumenti definiraju obaveze u pogledu zaštite majke i materinstva. U skladu sa standardima koje propisuju međunarodni dokumenti, zaposlene majke treba da uživaju, za vrijeme ovog perioda, plaćeno odsustvo, ili odsustvo uz odgovarajuća davanja iz socijalnog osiguranja.

Posebnu pažnju zaslužuju dokumenti Međunarodne organizacije rada i Evropske unije koji utvrđuju dva standarda za minimalnu visinu naknade. Konvencija o zaštiti materinstva, iz 2000. godine, broj: 183 Međunarodne organizacije rada, definiše da nivo naknade ne može biti niži od dvije trećine prethodnih primanja žene (odnosno 66%), ili onih primanja koja se uzimaju u obzir u svrhu obračuna doprinosa. Direktivom Vijeća Evropske unije broj: 92/85/EEZ utvrđuje se potreba ili redovna isplata plaća i/ili pravo na odgovarajući doplatak. Ukoliko se države članice opredijele za doplatak, on će se smatrati odgovarajućim ako garantira dohodak najmanje jednak onome koji bi dotična radnica dobivala u slučaju prekida radne aktivnosti zbog zdravstvenih razloga. Prava nezaposlenih majki regulirana su odredbama koje se tiču socijalne pomoći i zaštite, i u pravilu su vezana za podršku i socijalnu pomoć, koja je adekvatna za neometan oporavak majke i razvoj djeteta, u odnosu na njihove stvarne potrebe. Ovo pravo pripada i zaposlenim majkama koje ne ispunjavaju neke specifične uvjete za naknadu.

Govoreći o pravima porodilja na teritoriju FBiH, bitno je naglasiti da postoji neravnopravnost porodilja u privatnom i javnom sektoru jer je isplata razlike plaće u privatnom sektoru ostavljena na volju poslodavcu/ki, dok je u javnom sektoru ova obaveza definisana posebnim kolektivnim ugovorima te se isplaćuje iz budžeta i javnih fondova. Diskriminacija se dešava i u odnosu na obavezno vrijeme rada prije porodiljskog odsustva kao uslova za ostvarivanje tog prava (od 6 mjeseci u Sarajevskom i Zapadnohercegovačkom kantonu do 9 mjeseci u Kantonu 10), visinu naknade u odnosu na platu (od 50% u Unsko-sanskom i Srednjobosanskom kantonu, 60% u Sarajevskom, 70% u Zapadnohercegovačkom, 80% u Zeničko-dobojskom i Bosansko-podrinjskom kantonu, 90% u Tuzlanskom kantonu, te i do 100% u Kantonu 10). Posavski kanton ne isplaćuje naknade porodiljama, a u Hercegovačko-neretvanskom se svim porodiljama isplaćuje samo jednokratna pomoć u iznosu od 400,00 KM). Devet kantona je donijelo kantonalne zakone o osnovama socijalne zaštite, zaštite žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, a od spomenutih devet zakona, osam propisuje i naknade za porodilje. Kanton Sarajevo je u junu 2014. godine smanjio naknade za 100,00 KM za sve zaposlene majke, dok je neznatno podigao visinu naknade za nezaposlene. Kao što se iz poređenja brojki može vidjeti, zakonska rješenja utiču na veliki nesrazmjer između kantona u visini naknada.

Nezaposlene porodilje se nalaze u posebno teškom položaju, koji se ogleda u tome da je visina porodiljske naknade namijenjena njima veoma niska (Unsko-sanski kanton isplaćuje za nezaposlene porodilje jednokratnu naknadu u iznosu od 100 KM, Srednjobosanski kanton isplaćuje naknadu u iznosu od 70% od prosječne plate Kantona, na osnovu dvije naknade, ukupno 495 KM, Hercegovačko-neretvanski kanton isplaćuje jednokratnu naknadu u iznosu od 400 KM (kao i za zaposlene porodilje), Tuzlanski kanton isplaćuje jednokratnu naknadu u iznosu od 20%

od prosječne plate Kantona, Posavski kanton isplaćuje naknadu u iznosu od 150 KM u trajanju od 6 mjeseci, Zeničko-dobojski kanton isplaćuje trajanju od 6 mjeseci naknadu u iznosu od 49 KM, a ako je ispunjen prihodovni cenzus isplaćuje se i jednokratna naknada u iznosu od 135 KM, Bosansko-podrinjski kanton isplaćuje naknadu u trajanju od 12 mjeseci je u iznosu od 150 KM, a ako se zadovolji prihodovni cenzus predviđena je naknada u iznosu od 120 KM, u trajanju od 6 mjeseci, Zapadnohercegovački kanton isplaćuje jednokratnu naknadu u iznosu od 500 KM, a u periodu od 6 mjeseci se isplaćuje po 100 KM, Kanton Sarajevo isplaćuje jednokratnu naknadu u iznosu od 210 KM, a u periodu od 12 mjeseci se isplaćuje po 120 KM mjesečno, te ukoliko je ispunjen uslov prihodovnog cenzusa, isplaćuje se 48 KM trajanju od 6 mjeseci). Iskustva nezaposlenih porodilja u praksi ukazuju na to da one veoma teško ostvare ovo pravo, te da mnoge od njih i odustanu zbog mnoštva papirologije koja im je potrebna. U većini kantona ovo pravo se ostvaruje kao jednokratna pomoć, ili se ostvaruje u periodu od pola godine, dok se samo u dva kantona porodiljna naknada nezaposlenim porodiljama isplaćuje u trajanju od 12 mjeseci.

Preporuke:

26. Vlada FBiH treba da oformi interresornu grupu (sa predstavnicima/ama Vlade, Parlamenta, pravne struke i organizacija civilnog društva) koja će istražiti trenutni sistem zakonske regulacije i same isplate porodijskih naknade, uzimajući u obzir dosadašnja istraživanja organizacija civilnog društva i Specijalni izvještaj Institucije ombudsmena za ljudska prava.
27. Na osnovu nalaza istraživanja, Vlada FBiH treba predložiti izmjene i dopune Zakona o radu, na način da se uredi pravo na porodijsko odsustvo kao isključivo pravo majke, i roditeljsko odsustvo kao pravo oba roditelja.
28. Na osnovu nalaza istraživanja, a u svrhu ukidanja postojeće diskriminacije na osnovu mjesta prebivališta i poravnanja nivoa naknada unutar cijele Federacije BiH, Vlada FBiH treba predložiti osnivanje Javnog fonda za dječiju/porodičnu zaštitu FBiH. Osnivanjem fonda sve porodilje bi imale ista prava, te bi došlo do harmonizacije zakonodavstva, imajući na umu da sličan fond postoji u RS-u.

1.6 DISKRIMINACIJA NA OSNOVU SPOLA

Iako je opšte poznato, i u svim sferama javnog i privatnog života vidljivo, da su žene često izložene nasilju, diskriminaciji i neravnopravnosti, zvanična statistika samo djelimično ili nikako ovaj problem potvrđuje.

U tom kontekstu, veliki problem predstavlja činjenica da se Zakon o ravnopravnosti spolova BiH rijetko koristi, kada govorimo o konkretnim žalbama građana/ki. Tako su Agencija za ravnopravnost spolova i gender centri RS-a i FBiH od 2011-2014. zaprimili svega 11 pritužbi na diskriminaciju na osnovu spola, što govori da ova vladina tijela nisu prepoznata kao adekvatno mjesto za zaštitu od diskriminacije. To ne iznenađuje, imajući na umu da su Agencija/gender centri osnovani od strane državne/entitetskih vlada i da se od vladinih tijela ne može očekivati da će se aktivno zauzeti za suzbijanje diskriminacije koja su potencijalno počinjena od drugih vladinih tijela.

Iako u Bosni i Hercegovini još uvijek nije diskutovano o ovoj mogućnosti, treba razmotriti opciju da se uspostavi nezavisno tijelo ombudsmenskog karaktera za ravnopravnost spolova koje će ispitivati slučajeve diskriminacije.

Situacija nije značajno bolja ni kada govorimo o slučajevima koje je razmatrala Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH. Svega 20 slučajeva diskriminacije na osnovu spola (i društvenog položaja) je tako dokumentovano tokom 2014. godine.

Nažalost, ne postoje analize i pregledi koliko se slučajeva diskriminacije na osnovu spola vode na sudovima u BiH. Imajući na umu da pristup pravosuđu, za razliku od pristupa Instituciji ombudsmena, zahtjeva angažovanje advokata ne možemo očekivati da se značajno veći broj slučajeva vodi na sudovima.

Preporuka:

29. Treba razmotriti potrebu formiranja nezavisnog tijela ombudsmenskog tipa ili drugog načina regulisanja oblasti suzbijanja diskriminacije na osnovu spola, imajući na umu da agencije/gender centri nisu prepoznati kao adekvatna adresa za zaštitu od diskriminacije.

2. SUZBIJANJE DISKRIMINACIJE

2.1 Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine

Pravni okvir

Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH je centralna institucija za zaštitu od diskriminacije i zaštitu ljudskih prava, zagaranovanih međunarodnim aktima, Ustavom BiH i zakonima. Imajući na umu široko postavljeni mandat ove institucije, te prateći njen dosadašnji rad, možemo zaključiti da do danas nisu osigurani uslovi za nesmetano, nezavisno i efikasno djelovanje ombudsmena, koje bi nadalje doprinijelo zaštiti ljudskih prava, posebno ranjivih i marginalizovanih kategorija; imalo direktne implikacije na brzinu i način rješavanja žalbi; učinilo instituciju dostupnom svim građanima i građankama kroz stalno prisustvo na terenu; uvelo mehanizme za implementaciju preporuka koje Institucija izdaje; osiguralo da djelovanje institucije ombudsmena ne podrazumijeva isključivo ad hoc reakcije po pojedinačnim slučajevima te osiguralo niz aktivnosti u cilju promocije ljudskih prava, iniciranju izmjena i dopuna zakona itd.

U toku 2015. godine, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH pristupilo je izradi novog Zakona o ombudsmenu za ljudska prava BiH, koji bi se u zakonodavnoj proceduri trebao naći u krajem ove godine. Prateći ovaj proces, organizacije civilnog društva izrazile su zabrinutost zbog dosadašnjeg odstupanja od preporuka UN-ovog Međunarodnog koordinacionog komiteta (ICC) za akreditaciju nacionalnih institucija za zaštitu ljudskih prava, Venecijanske komisije, Univerzalnog periodičnog pregleda (UPR) i drugih mehanizama i tijela. Tek na kraju procesa, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice je odgovorilo na molbu organizacija civilnog društva da im se omogući pristup radnoj grupi Ministarstva. Imajući na umu da Zakon o ombudsmenu za ljudska prava reguliše strukturu i način rada Institucije ombudsmena, kao centralnog tijela za suzbijanje diskriminacije, usvajanje novog Zakona o ombudsmenu će uveliko odrediti i budućnost institucionalnog okvira za suzbijanje diskriminacije.

Od donošenja Zakona o zabrani diskriminacije BiH 2009. godine do danas, nije postignut napredak u provedbi ovog zakona, a time ni u zaštiti ljudskih prava. Jednak pristup pravima i dalje je onemogućen osobama koje pripadaju marginalizovanim i ranjivim kategorijama društva. Iako je zakon predvidio obavezu postojanja posebne budžetske stavke za rad Odjela za eliminaciju svih oblika diskriminacije unutar Institucije ombudsmena, ova finansijska sredstva nikada nisu obezbijeđena. Ograničavanje finansijskih i kadrovskih kapaciteta Odjela značajno ograničava vršenje zakonom uspostavljenih nadležnosti, a pogotovo provođenje istraživanja i predlaganje zakonskih rješenja kojima bi standardi ljudskih prava u zemlji bili podignuti na viši nivo. U pogledu samostalnosti u radu ove institucije, zabrinjava i činjenica da je budžet Institucije ombudsmena sastavni dio budžeta BiH, te da je u periodu od 2009. do 2014. godine budžet umanjivan, da bi 2015. godine bio uvećan za neznatan iznos od 91.000 KM. Ovakva finansijska situacija onemogućava

nesmetano i neograničeno funkcionisanje Institucije. S obzirom na orijentisanost BiH ka pristupanju Evropskoj uniji, nužno je novim izmjenama i dopunama Zakon o zabrani diskriminacije BiH uskladiti sa antidiskriminacijskim odredbama koje proizilaze iz osnivačkih ugovora Evropske unije, Povelje o osnovnim pravima Evropske unije te antidiskriminacijskih direktiva.

Trenutno stanje

U decembru 2014. godine istekao je mandat tri ombudsmena, te se trebalo što prije pristupiti izboru novih ombudsmena ili eventualnom reizboru istih. Budući da se do kraja marta 2015. čekalo formiranje vlasti nakon Općih izbora, proces izbora ombudsmena u ad hoc tijelu pri Parlamentarnoj skupštini BiH započeo je u mjesecu maju 2015. godine. Organizacije civilnog društva izrazile su zabrinutost u vezi sa procesom imenovanja tri ombudsmena pri ad hoc komisiji oba doma PS BiH, s obzirom da poslovnik rada ove Komisije nije usvojen zbog neusaglašavanja stavova i insistiranja hrvatskih članova komisije na dokazivanju nacionalne pripadnosti kandidata/kinja koji se prijave na konkurs. Zabrinjava, takođe, da u ad hoc komisiji sjede samo predstavnici/e vladajućih stranaka, bez prisustva opozicije, predstavnika/ca struke i civilnog društva.

S tim u vezi, članice Inicijative, vođene najvišim standardima demokratizacije jednog društva, evropskom pravnom stečevinom, Pariškim principima u vezi sa statusom nacionalnih/državnih institucija za promociju i zaštitu ljudskih prava, te konkretnim preporukama Međunarodnog koordinacionog komiteta za nacionalne institucije za promociju i zaštitu ljudskih prava (ICC) i njegovih potkomiteta, zahtijevale su da budu aktivno i formalno uključene u cjelokupni proces imenovanja ombudsmena. Ad hoc komisija nastavila je svoj rad ali do imenovanja novih ombudsmena nije došlo, ostavljajući tako trenutne ombudsmene u mandatu, iako je isti istekao prije više od šest mjeseci. Treba naglasiti da će se imenovanje vršiti prema postojećim pravilima, koji će rezultirati indirektnom diskriminacijom Ostalih, imajući na umu da će Dom naroda PSBiH potvrditi kandidate/kinje samo ukoliko dolaze iz tri konstitutivna naroda.

Institucija ombudsmena od 2015. godine djeluje i bez institucionalne Strategije, budući da je prethodna strategija istekla 2014. godine. U decembru 2014. Institucija je organizovala jednodnevne konsultacije sa organizacijama civilnog društva, ali ishod istih nije poznat. Institucija, ni pored višestrukih upita, nikad nije dostavila zapisnik i zaključke učesnicima/cama konsultacija. Konsultacije sa organizacijama civilnog društva se od tada vode nestrukturirano i ad hoc, bez stalnog savjetodavnog tijela pri samoj Instituciji koje bi omogućilo bolju saradnju civilnog društva i ombudsmena.

Treba istaći da se pitanje Specijalnog izvještaja o stanju ljudskih prava LGBT osoba, koji je od strane Institucije ombudsmena zatražilo 20 organizacija civilnog društva, nije moglo riješiti bez intervencije Parlamentarne skupštine BiH. Naime, ovaj zahtjev je upućen u septembru 2013. godine, a tek nakon inicijative Zajedničke komisije za ljudska prava PSBiH, koja je uslijedila u maju 2015. godine, Institucija ombudsmena je prihvatila poziv i obavezala se da će izraditi ovaj izvještaj. Tematizovanje određenih političkih nepoželjnih pitanja u oblasti zaštite ljudskih prava, kao što su prava LGBT osoba, ne bi trebalo ovisiti od vanjskih intervencija i inicijativa, već bi Institucija ombudsmena ubuduće trebala samostalno i proaktivno raditi na svim pitanjima ljudskih prava, a naročito na onim društveno tabuiziranim.

U godišnjem izvještaju Institucije ombudsmena za 2014. godinu, koji je objavljen tek u maju i nikada nije predstavljen civilnom društvu, istaknuti su statistički pokazatelji o ukupnim aktivnostima Institucije ombudsmena, kao i aktivnostima u pojedinim oblastima ljudskih prava, te rezultatima aktivnosti po žalbama građana/ki i preporukama za otklanjanje kršenja ljudskih prava i građanskih sloboda, kao i zapažanja, konstatacije i preporuke. Ovaj izvještaj Institucije ombudsmena je odbijen na prvom čitanju u Predstavničkom domu PSBiH.

Mandat Institucije nije jasno definisan zakonom, naročito kada se radi o promociji ljudskih prava. Iako je to preporučeno, Institucija nije u mogućnosti da se obraća Ustavnom sudu, te je njena finansijska nezavisnost ugrožena, s obzirom na način donošenja budžeta. Kao i u prethodnom periodu, koji je pokrio Alternativni izvještaj o napretku BiH 2014, možemo konstatovati da nisu uloženi adekvatni napor za unapređenje i zaštitu ljudskih prava (naročito marginalizovanih grupa), te da i dalje nije osigurano prisustvo Institucije ombudsmena na terenu, u lokalnim zajednicama, kako bi se svim građanima/kama, a naročito onima koji žive u manjim i izolovanim sredinama, obezbijedila zaštita i pristup pravima. Treba istaći i problem načina donošenja odluka, koje se moraju usvojiti konsenzusom, što, nažalost, u određenom broju slučajeva rezultira time da zbog blokade jednog od ombudsmena odluka u konkretnom slučaju ne može biti donesena.

Preporuke:

30. Na transparentan način, poštujući Pariške principe, uz aktivno učešće organizacija civilnog društva, što prije provesti proceduru izbora novih ombudsmena.
31. Kroz dopune Zakona o ombudsmenu za ljudska prava BiH, Instituciji ombudsmena za ljudska prava BiH treba se dodijeliti jasnija i efikasnija uloga i struktura, s posebnim osvrtom na jačanje finansijske i kadrovske stabilnosti Odjela za eliminaciju svih oblika diskriminacije.
32. Kroz dopune Zakona o ombudsmenu za ljudska prava BiH, Instituciji ombudsmena za ljudska prava BiH treba se dodijeliti uloga Nacionalnog preventivnog mehanizma.
33. Institucija ombudsmena treba, na osnovu svoje ekspertize, pokretati strateške slučajeve pred bh. sudovima i na taj način uticati na kreiranje nužno potrebne sudske prakse.
34. Institucija ombudsmena treba razviti strukturiran i stalan dijalog sa civilnim društvom, a manje djelovati na ad hoc način.

2.2 Antidiskriminaciono zakonodavstvo i praksa

Pravni okvir

Usljed pritiska međunarodne zajednice i s ciljem vizne liberalizacije, BiH je 2009. godine dobila Zakon o zabrani diskriminacije BiH. Veliki broj obaveza koje proizlaze iz zakona i koje su se trebale desiti svega nekoliko mjeseci nakon usvajanja zakona, nikad nisu ispunjene. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH započelo je pripreme za izmjene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije BiH, te je najavljena izrada Strategije za suzbijanje i prevenciju diskriminacije. Neophodno je da se zakon uskladi sa pravnim naslijeđem Evropske unije, kao što je BiH pozvana da uradi u okviru Strukturiranog dijaloga o pravosuđu u maju 2014. godine, te da se osigura da se proces izrade Strategije za suzbijanje i prevenciju diskriminacije ne odlaže, već da se izradi pristupi odmah.

Trenutno stanje

Bosna i Hercegovina bilježi široku rasprostranjenost diskriminacije i pored postojanja Zakona o zabrani diskriminacije BiH i politika u pojedinim oblastima koje bi trebale djelovati ka sistemskom uklanjanju diskriminacije. Diskriminacija se bilježi naročito u obrazovanju (dvije škole pod jednim krovom), zapošljavanju (po osnovu političke pripadnosti, statusa povratnika/ce i sl.) i radu (mobing i seksualno uznemiravanje), socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti (osobe sa invaliditetom, Romi/kinje). Pojedine kategorije građana/ki su izložene i višestrukoj diskriminaciji u različitim oblastima, kao što su osobe sa invaliditetom, Romi/kinje, LGBT osobe, povratnici/e, pripadnici/e konstitutivnih naroda kada su u manjini na određenoj teritoriji, itd.

Bilježi se niz problema u primjeni zakona, kao što su kratki rokovi za pokretanje postupka zaštite od diskriminacije, neefikasna zaštita od odmazde u slučaju prijave diskriminacije ili svjedočenja u slučaju diskriminacije.

Zakon o zabrani diskriminacije BiH nije usklađen sa antidiskriminacionim direktivama Evropske unije. Zakon ne navodi neka svojstva kao što su dob (starost) i invaliditet, kao osnove za zabranu diskriminacije, dok postojeće osnove poput spolnog izražavanja ili orijentacije nisu precizno definisane i ne pokazuju pravu namjeru zakonodavca da zabrani diskriminaciju LGBT osoba. Zakon ima i pogrešnu definiciju izuzeća od principa jednakog postupanja.

Preporuka:

35. Hitno uskladiti Zakon o zabrani diskriminacije BiH sa EU pravnim naslijeđem, te kroz izmjene i dopune ispraviti uočene propuste iz dosadašnje primjene, uz blisku saradnju i ravnopravno učešće Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, Zajedničke komisije za ljudska prava BiH i organizacija civilnog društva koje rade na suzbijanju diskriminacije, kako bi se osigurala što šira parlamentarna podrška.

Na nivou prakse, institucije, naročito one u kojima građani/ke svakodnevno traže svoja prava, nemaju institucionalne politike, niti pravilnike o postupanju u slučajevima diskriminacije.

Institucije, ali ni sudovi, nemaju obavezno i redovno obrazovanje o Zakonu o zabrani diskriminacije BiH. Stoga se u sudskim procesima pojavljuje problem primjene jednog, za BiH novog, pravnog instituta kao što je prenošenje tereta dokazivanja. Postoje problemi u sudskoj praksi zbog nepoznavanja i neprimjenjivanja testa diskriminacije, kako ga je kroz praksu uspostavio Evropski sud za ljudska prava. Institucija ombudsmena za ljudska prava u BiH, kao centralna institucija za zaštitu od diskriminacije, navodi manjak ljudskih i finansijskih resursa za provođenje Zakona o zabrani diskriminacije BiH kao ozbiljnu prepreku u primjeni ovog propisa.

Preporuka:

36. Provoditi konstantne obrazovne programe za sudije/tkinje, tužitelje/ice i državne službenike/ice o suzbijanju diskriminacije.

Građani/ke nisu upoznati/e sa Zakonom o zabrani diskriminacije BiH i mehanizmima zaštite. Ni tokom 2014. i 2015. se nisu provodile velike javne kampanje o postojanju zakona i mehanizmima zaštite. Organizacije civilnog društva pružaju pomoć i podršku građanima/kama, pružajući besplatnu pravnu pomoć i informacije, naročito u slučajevima strateških kolektivnih tužbi, kao što je slučaj dvije škole pod jednim krovom.

Iako zakon garantuje de jure zabranu diskriminacije, pojedine grupe poput Roma/kinja ili LGBT osoba, nemaju priliku da traže ostvarivanje i zaštitu svojih ljudskih prava, jer im je pravni sistem nepristupačan zbog ekonomskih ili socijalnih razloga (nepismenost, besparica, ali i strah od stigmatizacije zbog homofobije/ksenofobije u institucijama). BiH institucije nisu nikada pokušale da tematizuju ovo pitanje, te se hitno usvajanje i provođenje Strategije za suzbijanje i prevenciju diskriminacije, koja bi predviđela konkretne mjere na svim nivoima vlasti, mora učiniti prioritetom.

Preporuke:

37. Konačno uspostaviti praksu redovnog izvještavanja o pojavnim oblicima diskriminacije sa prijedlogom mjera za uklanjanje i sprečavanje trendova diskriminacije.
38. Kroz uključivanje parlamenta, civilnog društva i entitetskih vlasti, izraditi višegodišnju Strategiju za suzbijanje i prevenciju diskriminacije.

Nažalost, ni jedna institucija u BiH nikad nije objavila pregled sudskih slučajeva koji se vode po Zakonu o zabrani diskriminacije BiH. Iz toga razloga nije moguće predstaviti ključna zapažanja koja proizilaze iz sudske prakse. Primjećuje se da velika većina poznatih sudskih slučajeva jeste proizašla iz angažmana nevladinih organizacija, naročito organizacije Vaša Prava BiH, koja širom BiH zastupa veliki broj slučajeva. Uvid u ograničenu sudsku praksu pokazao je da postoje brojni problemi u tome na koji način sudovi provode postupak i donose odluke.²¹

Preporuka:

39. Sudovi se moraju starati za pravilno i ispravno procesuiranje slučajeva, u najboljem interesu svih uključenih, a posebno u interesu žrtve diskriminacije.

3. KRIVIČNA DJELA POČINJENA IZ MRŽNJE

Ministarstvo sigurnosti BiH i Organizacija za evropsku sigurnost i saradnju (OSCE) pozvali su upravne jedinice u BiH (FBiH, RS i BD) da usvoje izmjene i dopune krivičnih zakona i da propišu odredbe za krivična djela počinjena iz mržnje (zločin iz mržnje). RS i BD su to učinili 2010. godine.

FBiH još uvijek nije usvojila izmjene i dopune svog Krivičnog zakona. Od decembra 2012. godine, neformalna koalicija (Koalicija za borbu protiv govora mržnje i zločina mržnje²²) zagovara uključivanje odredbi o zločinu iz mržnje u Krivični zakon FBiH. Iako je u julu 2013. godine Zastupnički dom FBiH usvojio izmjene i dopune, gornji dom, Dom naroda, to nikad nije učinio. Nakon formiranja vlasti poslije Opštih izbora 2014. godine, organizacije civilnog društva opet su pokrenule pitanje uvođenja odredbi krivična djela počinjena iz mržnje u Krivični zakon FBiH, u nadi da će inicijativa dobiti podršku u oba doma parlamenta.

Preporuka:

40. Izmijeniti i dopuniti Krivični zakon FBiH kako bi se uključile odredbe krivičnih djela počinjenih iz mržnje.

Pored toga, odredbe o govoru mržnje još uvijek nisu uvrštene u krivične zakone FBiH, RS i BD, niti je u tom smislu bilo ikakvih pokušaja. Imajući na umu da je govor mržnje sveprisutan, da dolazi od političkih lidera/ica i da je naročito prisutan na internetu, od centralnog značaja je da se ovo pitanje adekvatno uredi.

Preporuka:

41. Izmijeniti i dopuniti krivične zakone RS, FBiH i BD odredbama o govoru mržnje.

Policija i pravosuđe nisu sistematski prikupljali niti pratili informacije o zločinima iz mržnje. Međutim, policijske agencije u BiH rade na konkretnim predmetima, a neki od ovih predmeta su u fazi krivičnog gonjenja. Nažalost, u protekle tri godine za OSCE-ov godišnji izvještaj o zločinima iz mržnje samo dvije bh. organizacije civilnog društva slale su svoje podatke,²³ predstavljajući dokumentovane slučajeve, što ukazuje na jako mali interes organizacija civilnog društva za ovo pitanje.

Policija Kantona Sarajevo od 2012. godine saraduje sa organizacijama civilnog društva koje se bave pravima LGBT osoba. Tokom 2014. godine, kroz permanentnu okupu, educirano je 1300 policajki/policajaca o krivičnim djelima počinjenim iz mržnje na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Tokom 2015. godine provode se edukacije u različitim kantonima, fokusirajući se na najrizičnije društvene grupe. Nažalost, sve ove obuke u potpunosti ovise od organizacija

²¹ Centar za društvena istraživanja Analitika izradio je niz analiza koje se odnose na ovo pitanje:

<http://analitika.ba/bs/projekti/jednakost-za-sve-koalicija-organizacija-civilnog-drustva-protiv-diskriminacije>

²² Više o Koaliciji saznajte na: <http://www.diskriminacija.ba/koalicija-za-borbu-protiv-govora-mr%C5%BEenje-i-zlo%C4%8Dina-iz-mr%C5%BEenje>

²³ <http://hatecrime.osce.org/bosnia-and-herzegovina>

civilnog društva i međunarodnih organizacija. Obuke o krivičnim djelima počinjenim iz mržnje nisu uključene u programe rada policijskih akademija.

Sudije/sutkinje i tužitelj/ice širom zemlje imaju malo ili nimalo edukacija o zločinu iz mržnje. Nasilna djela nad ranjivim grupama (povratnici/e, Romi/kinje, LGBT osobe) dešavaju se često i o tome se u medijima izvještava. Nažalost, javne institucije BiH gotovo nikada ne reagiraju na ovakva djela.

Preporuke:

42. S ciljem borbe protiv krivičnih djela počinjenih iz mržnje, educirati i informisati sudije/sutkinje, tužitelje/ice, policijske službenike/ce i državne službenike/ce.
43. Uvesti obrazovne module o krivičnim djelima počinjenih iz mržnje u nastavne planove i programe pravnih fakulteta i policijskih akademija, te u obavezne programe obuke policijskih uprava i ispite za državnu službu.
44. Imenovati kontakt osobe za incidente povezane sa mržnjom u svim policijskim stanicama i obučiti te osobe.
45. Podići svijest građana/ki o zločinima iz mržnje i govoru mržnje putem javnih kampanja u medijima, umjetnosti i javnom prostoru.
46. Prikupiti i analizirati podatke o dokumentovanim i procesuiranim slučajevima, ali i o nezvanično dokumentovanim incidentima zločina iz mržnje te na godišnjem nivou izvještavati institucije u državi i međunarodne institucije o tim slučajevima (npr. ured OSCE-ODIHR), što bi trebalo koordinirati Ministarstvo sigurnosti BiH.

4. OSVRT: BESPLATNA PRAVNA POMOĆ²⁴

Ostvarivanje ljudskih prava u BiH, bez obzira da li se radi o ravnopravnosti spolova i pravima žena, zabrani i suzbijanju diskriminacije ili borbi protiv krivičnih djela počinjenih iz mržnje, velikim dijelom ovisi od pristupa pravdi i pravnoj pomoći.

Do sada nije ponuđen odgovor na izazov uspostavljanja učinkovitog i održivog sistema besplatne pravne pomoći u BiH, što proizilazi iz sve većeg broja socijalno ugroženih stanovnika/ca kojima je zbog nedostatka finansijskih sredstava onemogućen pristup pravdi. Iako je različitim dokumentima na državnom nivou, kao što su Strategija za reformu sektora pravde u Bosni i Hercegovini za periode 2008-2012. i 2014-2018, bilo predviđeno usvajanje državnog zakona, do toga do danas nije došlo.

Zakoni o besplatnoj pravnoj pomoći su usvojeni u RS-u, Brčko distriktu i u osam kantona (jedino Srednjobosanski i Livanjski kanton nemaju ove zakone). Nažalost, ovi zakoni su u velikoj mjeri neusaglašeni, naročito kada govorimo o – a) oblicima ostvarivanja besplatne pravne pomoći; b) korisnicima besplatne pravne pomoći; c) pružiocima besplatne pravne pomoći; d) procedurama. Kako bi se uklonili ovi nedostaci, neophodno je da se opet pokrene postupak usvajanja zakona o besplatnoj pravnoj pomoći na nivou BiH, a ukoliko se to pokaže kao nemogućim, onda minimalno na nivou FBiH.

U tom postupku potrebno je jasno urediti i poziciju nevladinih organizacija koje pružaju besplatnu pravnu pomoć te im omogućiti finansijsku podršku od strane vlasti.

Preporuke:

47. Usvojiti okvirni Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći na nivou Bosne i Hercegovine, a entitetske, kantonalne i zakon BD uskladiti sa istim, kako bi se pristup pravdi izjednačio u cijeloj BiH.
48. Jasno urediti poziciju organizacija civilnog društva koje pružaju besplatnu pravnu pomoć te im omogućiti finansijsku podršku od strane države.
49. Razmotriti mogućnost da se pitanje besplatne pravne pomoći reguliše i kroz zakone o lokalnoj samoupravi, kako bi ovaj institut bio dostupan u svakoj jedinici lokalne samouprave u BiH.
50. Adekvatno edukovati osobe koje pružaju besplatnu pravnu pomoć, s ciljem unapređenja ponude, u najboljem interesu građana/ki.

Treba naglasiti da ne postoje zvanične statistike i analize o učinku postojećih javnih zavoda/kancelarija za besplatnu pravnu pomoć, koje su u proteklim godinama osnovale Republika Srpska, Brčko distrikt i kantoni Federacije BiH.

²⁴ Detaljnu analizu o ovome pitanju ponudilo je udruženje Vaša Prava BiH, organizacija koja pruža besplatnu pravnu pomoć širom BiH. Njihova analiza dostupna je na: <http://www.vasaprava.org/wp-content/uploads/downloads/2015/06/Policy-brief-bpp-bih-VPBIH.pdf>

Ova publikacija izlazi u okviru edicije HUMAN RIGHTS PAPERS, koju objavljuje Sarajevski otvoreni centar. U ediciji Human Rights Papers izlaze opšti i tematski izvještaji, analize i studije, kao i druge relevantne publikacije o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini. Ovi izvještaji i publikacije su osnova za daljnje zagovaračke aktivnosti prema državi, ali i međunarodnim tijelima.

Ediciju Human Rights Papers uređuje Saša Gavrić.

U ovoj ediciji objavili smo do sada 16 publikacija.

Ističemo neke od naših publikacija, koje su dostupna ne: <http://soc.ba/publikacije/human-rights-papers/>

Saša Gavrić/Adrijana Hanušić (avgust 2015):

Model Zakona o Instituciji ombudsmena za ljudska prava BiH.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, u ime Inicijative za monitoring evropskih integracija BiH.

Grupa autora/ica (avgust 2015):

Prijedlog za izmjene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije BiH.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Agencija za ravnopravnost spolova BiH.

Gavrić/Cvjetičanin/Hadžić (priredili/e, jula 2015):

Alternativni izvještaj o napretku BiH 2015: politički kriteriji.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, u ime Inicijative za monitoring evropskih integracija BiH.

Vladana Vasić (juni 2015):

Regulisanje krivičnih djela počinjenih iz mržnje u Krivičnom zakonu Federacije BiH.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Tena Šimonović Einwalter/Goran Selanec (mart 2015):

Usklađivanje Zakona o zabrani diskriminacije BiH sa pravnom stečevinom EU.

Stručna analiza usklađenosti.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Sarajevski otvoreni centar (mart 2015):

Strategija za prevenciju i borbu protiv diskriminacije.

Izazovi i mogućnosti za napredak u Bosni i Hercegovini.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Ovo izdanje štampano je uz podršku Fondacije Heinrich Böll.

Stavovi i mišljenja izneseni u ovom tekstu su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja Fondacije Heinrich Böll.